

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 98 1977

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Peter Hallberg

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

UTGIVEN MED UNDERSTÖD AV

HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

fulständigt og mirakuløst kaos» i Kierkegaard-forskningen. I uppsatsen »Kierkegaard i konsultationsværelset» diskuteras Kierkegaards ryggbesvär, hans psykiska åkommor och sexualskräck. Framställningen handlar sålunda mest om litteraturhistoriens stora och lilla skvaller. Men en synpunkt har intresse. Fenger framlägger bevis för att fadern led av syfilis och antyder att Kierkegaards egen sexualskräck kanske helt enkelt bottenar i fruktan att ha ärvt faderns sjukdom.

Ett av de tyngre bidragen i boken heter »Kierkegaards brevnovelle 'Breve'», där Fenger söker bevisa att Kierkegaard från 1835 arbetade på en brevroman i stil med Goethes Werther och Wilhelm Meisters Lehrjahre. Stilistiska förebilder hämtade han däremot på närmare håll, hos fru Gyllembourgh, Sibbern och framför allt Blicher. Om Fenger har rätt, skulle Breve ha bildat själva embryot till Enten-Eller, ett slags Ur-Enten-Eller. Romanen skildrar en ung man som färdas från Gilleleje till Nordsjälland och som söker en livsåskådning, på vilken han kan leva och dö. En konsekvens av undersökningen blir, att åtskilliga brev och dagboksanteckningar av Kierkegaard inte kan tas för kontanta som personliga vittnesbörd. De är i stället avsedda att ingå som fiktionsskildringar i den nämnda brevromanen. Bl. a. kommer den berömda Gilleleje-anteckningen den 1 augusti 1835, som blivit en av existentialisternas kanoniska skrifter, i ett nytt ljus. Om också inga bindande bevis framläggas, pekar Fenger på möjligheten att anteckningen kan vara avsedd som en ren fantasi, inte som ett personligt dokument över en genomgången själskris.

Ett exempel på Fengers mest vildsinta polemiska metoder får man i »Hegel, Kierkegaard og Niels Thulstrup», som utgör en skarp vidräkning med Thulstrups doktorsavhandling. Men Fengers försök att göra en hegelian av den unge Kierkegaard övertygar föga. Resonemanget utgår från att den unge Kierkegaard måste ha varit heibergian och att hegelianismen därför följt med så att säga på köpet. Ett av de avgörande bevisen skulle vara, att Af en endnu Lefvendes Papirer (1838) var avsedd för Heibergs tidskrift Perseus, vilken normalt stod öppen för endast hegelianska bidrag. Men det hör till saken, att inlägget aldrig inflöt i Perseus och att tydliga belägg för mer djupgående Hegel-sympatier i övrigt är svåra att mobilisera. I huvudsak går Thulstrup oskadad ut ur kraftmätningen, bl. a. på det sättet att också Fenger tvingas vidgå att Kierkegaards bekantskap med Hegels egna skrifter var obetydlig (s. 112). När Kierkegaard tog upp striden mot Hegels system, var det först och främst utifrån sin beläsenhet i de danska efterhegelianerna.

I andra essäer ifrågasätter Fenger, om inte Kierkegaards Jyllandsresa och besök i Sædinge

kyrka på sommaren 1840 snarare är en fiktiv fantasi än verklighet. Här som ofta eljest lägger Fenger dynamit under Kuhr & Heibergs historie-skrivning, och på motsvarande vis reducerar han källvärdet i flera av de berömda kärleksbrevet till Regine Olsen. De kan ha varit fria fantasier, avsedda att ingå i ett rent skönlitterärt sammanhang, i den mån de inte varit riktade till andra kvinnor än Regine. Ty Regine var inte alls, som Kierkegaard ville göra gällande och som en godtrogen eftervärld gärna inbillat sig, hans hjärtas drottning, i varje fall inte hans enda.

Kierkegaard som teolog och religiös personlighet blir en dubiös och förljugen figur enligt Fenger. I stället var och förblev Kierkegaard estetiker, en diktarnatur som hade svårt att hålla i sär fantasi och verklighet, och detta sålunda inte bara under den tidiga estetiska period, som särskilt den teologiska Kierkegaard-forskningen ibland haft en benägenhet att förneka och underdimensionera. Fengers misstag är väl snarare det rakt motsatta: han tänjer ut den estetiska perioden, så att Kierkegaard aldrig hinner in i ett religiöst stadium. Även när Kierkegaard som ivrigt predikade överensstämmelsen mellan liv och lära, levde han alltså sällan som han lärde, enligt Fenger. Han spelade roller, under ständigt aktgivande på publiken och eftervärlden. Han dramatiserade sitt liv och anpassade ibland sina levnadsomständigheter för den litterära effektens skull. I grunden framstår han som en kallhamrad egoentriker, och det blir närmast en gåta, att Kierkegaard likväl är den författare som – redan i Enten-Eller! - förkunnade att mot Gud har vi alltid orätt.

Fengers avhandling är skriven enligt dansk tradition. Den är fylld av retorik och bravur, av personliga kommentarer och ironiskt gyckel. Om uppläggningsen i förstone är underhållande, blir den efterhand prövande, kanske därför att kvickheterna så gott som genomgående serveras på Kierkegaards eller andra forskares bekostnad. Men med sina påtagliga överdrifter och temperamentsfulla utfall mot all världens Kierkegaardexperter, som missförstått sin Kierkegaard, bildar boken ändå ett beaktansvärt bidrag till Kierkegaard-studiet. En större fransk version, kallad »Kierkegaard – homme de lettres», lär vara under förberedelse.

Thure Stenström

Åse Hiorth Lervik: *Menneske og miljø i Cora Sandels diktning. En studie over stil og motiv.* Gyldendals. Oslo 1977.

Åse Hiorth Lervik är professor i nordisk litteratur vid universitetet i Tromsø. Hon har tidigare utgivit böcker om äktenskapsmotivet hos Jonas Lie

och om Ibsens verskonst i Brand och dessutom en lärobok i verslära. I föreliggande arbete redovisar hon flera års forskning kring Cora Sandels författarskap, hon har därmed åstadkommit ett standardverk på området. Tidigare har man haft tillgång till endast översiktsarbeten eller småstudier. Nämnas kan t. ex. Odd Solumsmoens bok Cora Sandel. En dikter i ånd og sannhet (Oslo 1957) och uppsatser av Johan Borgen, Hagar Olsson, Eva Moberg, Erna Ofstad, Steinar Gimnes, Olav Rykkja, Sigurd Brette-Ville Jensen samt under-tecknad.

Åse Hiorth Lerviks uppläggning är på visst sätt konventionell, vilket kan verka överraskande med tanke på att hon i andra sammanhang brukar stå för åtskilligt nytänkande, t. ex. i den norska kvinnoforskning där hon är en förgrundsgestalt. Det rör sig om »verk-immanenta» studier i Alberte-serien, ett tjugotal noveller samt Kranes konditori. Kjøp ikke Dondi behandlas mer flyktigt i ett avslutande kapitel. Metoden påminner en smula om den som Staffan Björck tillämpade i Romanens formvärd, dvs. berättarteknik, komposition och stillfrågor, kort sagt romanernas estetiska verknytningsmedel och estetiska helhetsverkan ställs i förgrunden. Men med formanalysen är förenad en inträngande motivanalys, som söker profilera de ledande eller bärande motiven tvärsigenom hela författarskapet. Utmed den senare linjen kommer Åse Hiorth Lervik fram till en sammanfattande karakteristik av hela författarpersonligheten Cora Sandel. Åtskilligt av nyhetsvärdet i boken ligger i denna summering, allrahelst som den öppnar sig mot fångslande och svårbesvarade värderingsfrågor: var det en moralist som dog i Cora Sandel, när hon i de sista romanerna övergick till att skriva i alltmer dramatisk form och höll inne med den berättarkommentar, som ännu finns i Alberte-serien? Kom den tilltagande öppenheten och relativismen i hennes människosyn att bli till förfång för hennes konstnärskap?

I inledningen till sin undersökning skriver Åse Hiorth Lervik, att hon ämnar vara återhållsam med teorier och svårbegriplig terminologi. »Av den rikholdige romanteteoretiske litteratur som fins, har jeg lest og fordøyd bare en mindre del. Bibliografien prøver å gjøre regnskap for hvor jeg kan ha forsynt meg. Men jeg har stort sett bestrebet meg på å bruke enkle termer som ikke trengte inngående drøfting og definisjon, og som må vise sin anvendelighet gjennom praksis. De fortellertechniske og stilistiske virkemidlenes funksjon i teksten og deres variasjoner fra verk til verk har vært viktigere for meg enn det teoretiske grunnlag for virkemidlene eller hvilke betegnelser vi skal sette på dem og hvordan de kan systematiseres.» (S. 14.)

Det ligger ett hav av ironi bakom dessa hov-

samma formuleringar. Udden är naturligtvis riktad mot alla de modeströmningar i modern litteraturvetenskap som ägnar sig åt tomt teoretiserande i stället för att söka uppnå konkreta resultat. Men det vore för den skull förhastat att dra slutsatsen att Åse Hiorth Lervik inte vet vad hon gör, liksom det överhuvud taget är diskutabelt att tillskriva forskare som arbetar med traditionella metoder någon brist på metodisk medvetenhet. När hennes undersökning är som bäst, liknar den en smula Ellisiv Steens motsvarande undersökning av Sigrid Undsets Kristin Lavransdatter, dock med den viktiga skillnaden att Åse Hiorth Lervik i långt högre grad inriktar sig på kvinnoskildring, kvinnofrågor och kvinnosyn.

Trilogin om Alberte utkom åren 1926, 1931 och 1939 och är vad genren beträffar en utvecklingsroman. Den handlar om en ung kvinna som efter många bakslag och misslyckanden mognar till insikt och vinner ökande livsvisdom. Åse Hiorth Lervik sammanställer den med Sigrid Undsets deltidsroman Kristin Lavransdatter (1920–22) men också med Sigurd Christiansens trilogi om Jørgen Wendt (1933–45), som skildrar en författares utveckling. Cora Sandel har på ett mästerligt vis löst de estetiska problem som är förenade med romanbyggen av detta slag. Hon belyser i var och en av romansvitens tre delar egentligen bara ett år av huvudpersonens liv. Men hon lyckas ändå förmedla intrycket, att mellanperioderna är inkluderade och att Albertes utveckling äger rum kontinuerligt och stegvis. Det sker med vissa sammanhållande tekniska grepp. Framställningens tempus är genomgående presens. Berättandet äger rum i tredje personen, med en synvinkel som ligger nära Albertes och som alltmer närmar sig hennes, allteftersom hon mognar och blir klokare. Stilen är ofta impressionistisk och ironisk. Textmassorna är uppdelade på ungefär samma sätt i de tre romanerna, i tre huvudavdelningar där man återigen kan uppträcka vissa inbördes likartade kompositionella grepp.

Det ligger ett visst värde i att på detta vis, pedagogiskt och klart, få romanbyggets konstruktion fastställd. Inför de enskilda romananalyserna kan man däremot ibland få förnimmelsen, att Cora Sandels förhållandevis »enkla» och osofistikerade realism inte håller för Åse Hiorth Lerviks ingående berättartekniska exercis. Särskilt i avsnittet om Bare Alberte, romansvitens sista del, har jag noterat, att framställningen i all sin detaljrikedom mal tomning.

Likafullt gör Åse Hiorth Lervik en rad intressanta rön, av vilka här bara några skall redovisas. I inledningsdelen, där Alberte lider under kvinnovardagens förkrossande trivialitet och monoton i en nordnorsk småstad, skildras sällan enstaka händelser utan att Cora Sandel supplerar med tidsut-

tryck av typen »i år som i fjor som alle år». Genom dylika eller liknande stilistiska grepp framsuggeras intrycket av ständig upprepning och förlamande leda. Alberte, avskuren från möjlighet till resor, utbildning, arbete och – om man frånsör någon enstaka kyss – erotik, drabbas av en kvinnlig Weltschmerz som utmynnar i ett misslyckat självmordsförsök. – Man kunde kanske ha väntat att den i Tromsø verksamma Åse Hiorth Lervik här hade diskuterat Tromsømiljöns betydelse för Cora Sandel. Men bortsett från en kortfattad fotnot, sker det inte. Åse Hiorth Lervik undviker konsekvent alla externa perspektiv och sysslar så gott som inte alls med biografi, samhälle, idéhistoria.

Detta kan te sig som en brist i behandlingen av Albertes Frankrike-tid, där romanserien så tydligt avslöjar en självbiografisk verklighetsbakgrund, låt vara att materiälläget kan förklara återhållsamheten: Cora Sandel värnade ju alltid energiskt om sitt privatliv. Likaså saknar jag ett preliminärt försök att analysera Cora Sandels politiska åsiktsbildning. Hur tidigt och på vilka vägar närmade hon sig socialismen? Hur långt sträckte sig hennes politiska radikalism? I Alberte-serien liksom i novellistiken får man glimtvis intrycket av hennes upprördhet över klassgränser och fattigdom.

Men det kan vara sant, att Cora Sandels människoskildring i stort sett är vida mer psykologisk än sociologisk. Och det förklarar naturligtvis Åse Hiorths Lerviks uppläggning. Hon har funnit det gagnlost att pressa in skildringen i ett politiskt–socialt sammanhang, där den inte hör hemma. Till sin kärna handlar Alberte-serien snarast om ett psykologiskt–moraliskt problem: hur når en kvinnlig konstnär fram till självförverkligande? Via mannen i sitt liv, Veigaard, Sivert och Pierre, och genom moderskap och författarskap uppnår Alberte en dyrt förvärvat självinsikt, som medför modet att vara sig själv. Hennes gemenskapsproblem förblir delvis olösta, såsom framgår redan av romantiteln *Bare Alberte*. Men hon lär sig att leva på egna premisser och att leva ensam.

Om man får tro Åse Hiorth Lervik, är det denna strävan mot en »autentisk» existens som utmärker också många av novellerna och Kranes konditori, alltså en problematik som man skulle kunna frestas att kalla existentialistisk om den inte föll sig så naturlig i ett land, där den Kierkegaard-påverkade Ibsen ställt problemet »at vaere seg selv» (i Brand) respektive »at vaere seg selv nok» (i Peer Gynt). Åse Hiorth Lervik finner det meningslöst att söka urskilja någon utvecklingshistoria i Cora Sandels omfattande novellistik, eftersom manuskripten i de flesta fall gått förlorade och kronologin är oklar. Men hon förtecknar i en värdefull bibliografi alla noveller tidigast publiciering, som ofta ägt rum i undanskymda

tidskrifter innan texterna inflöt i novellsamlingarna. Och hon analyserar sedan närmare ett antal noveller, där »undantagsmänniskan» och i synnerhet den erotiskt avvikande enslingen råkar i konflikt med en bornerad småstadssborgerlighet.

Avhandlingens tour de force kommer slutligen i kapitlet om Kranes konditori. Det polemiserar försiktigt mot uppfattningen att just denna roman skulle vara så dramatisk, den verkliga dramatiken kommer snarare i *Kjøp ikke Dondi*. Vidare menar Åse Hiorth Lervik, att Helge Krog i sin berömda dramatisering snarast diktat på fri hand, utan stöd i Cora Sandels egen text. Men berättartechniken är utomordentligt avancerad i Kranes konditori. Här talar »småstadens själ» genom berättaren, som återger vad fru Krane har att berätta om sin konditorikund, Katinka Stordal, som i konditoriets inandöme tillbringar en dag av strejk och protest. Berättaren ironiserar över fru Krane, som alldeles för väl förstår Katinka Stordal. Och när slutligen författaren i sin tur börjar ironisera över berättaren, är spelet i full gång. De många skikt och slöjor, bakom vilka den förtrampade lilla sömmerskans livsöde avtecknar sig, bidrar till en estetisk komplikation som saknar motsvarigheter i något annat av Cora Sandels verk. Inte underligt alltså, att Åse Hiorth Lervik sätter Kranes konditori högst av alla Cora Sandels arbeten.

Katinka Stordals konversation med den svenske sjömannen Stivhatten, hennes uppgörelse med sitt eget förflutna och hennes våldsamma uppror mot småstadens normsystem utmynnar till sist i ett slags avgörande valhandling, där hon tar ansvaret för sina mänskliga nederlag och sin skuld. När hon vandrar hem till dottern Borghild, kan det se ut som en kapitulation under småstadens förtryck. Men Åse Hiorth Lervik visar, att det på botten rör sig om en livsförvandling som – återigen – förlöper i existentiella kategorier. Det rör sig om ett slags återerövring av det egna jaget, att veta sitt värde och gränserna för sin förmåga, att se verkligheten som den är, utan försköning och undanflykter. Sin vana trogen undviker Åse Hiorth Lervik alla fina ord, annars skulle man återigen kunna tala om utvecklingen fram mot en autentisk existens.

Kapitlet om Kranes konditori är utomordentligt övertygande och väl dokumenterat. Inte ofta får man se en litteraturhistoriker handskas så varsamt och insiktsfullt med en komplicerad roman-text. Det bärs också upp av en inlevelsens puls, som kommer läsaren att förnimma tragiken i romanen. Man får lust att läsa om romanen på nytt efter att ha tagit del av denna kommentar.

»Individets vekst gjennom vansker og nederlag, fram til selvutfoldelse eller i det minste en god-

takelse av seg selv og livets vilkår, er den sentrale verdi i Cora Sandels livssyn», summerar Åse Hiorth Lervik. Även om man gärna hade sett, att hon fört en mer ingående diskussion av Cora Sandels plats i norsk idéhistoria och norsk »ändsliv» när hon gör detta viktiga konstaterande, är man henne tacksam för en levande och värdefull bok.

Thure Stenström

Fred Kaplan: *Dickens and Mesmerism. The Hidden Springs of Fiction*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey 1975.

Mesmers sensationella lärosatser, som under 1700-talets sista decennier väckte en så våldsam uppståndelse i Frankrike, Tyskland och i någon mån Sverige, betraktades av den skeptiska engelska nationen länge som en dubiös utländsk import. Först när den ryktbare läkaren John Elliotson i slutet på 1830-talet började intressera sig för den animala magnetismens potentiella medicinska användning, fick rörelsen vind i seglen. Elliotsons offentliga demonstrationer samlade – liksom Charcots ett halvsekel senare i Paris – en prominent publik ur Londons vetenskapliga och litterära värld. Hänfödda proselyter och bittra motståndare öppnade en inflammerad debatt, och en strid ström av skrifter och motskrifter började flyta. »The mesmeric mania» var ett faktum.

Av de stora victorianska författarna var nästan alla intresserade – mer eller mindre – av den fenomenvärld som nu uppenbarades: Coleridge, Wordsworth, Carlyle, Browning, Arnold, Thackeray, Trollope och Wilkie Collins. Tennyson praktiserade själv mesmerismens konst, Elizabeth Barrett bekände sig som troende och Harriet Martineau väckte skandal genom att publicera alla detaljer om en mirakulös kur som hon själv hade genomgått. Redan från början var Dickens ett av de mest fascinerade vittnena till Elliotsons experiment. Han besökte University College Hospital för första gången i januari 1838, knöt snart nära vänskapliga kontakter med Elliotson och följde hans uppseendeväckande seanser med bl. a. systarna O'key. I de häftiga akademiska kontroverser som följde, ställde sig Dickens på sin nye väns sida: samma dag som Elliotson tvingades lämna in sin avskedsansökan från University College åt han och Dickens middag tillsammans. Och några år senare uttalade Dickens i ett brev sitt obegränsade förtroende för Elliotsons verksamhet och tillade: »I should be untrue to myself if I shrunk for a moment from saying that I am a believer, and that I became so against all my preconceived opinions and impressions.»

Den tidigare Dickensforskningen har självfallet

observerat hans kontakt med mesmerismen och hans egna ambitioner att spela magnetisörens undergörarroll. Det finns många vittnesbörd om den förmodligen fullt medvetna hypnotiska utstrålning som trollband publiken vid hans uppläsningstur-
néer. Men han lärde sig också konsten att mildra en del av äktenskapets besvärligheter genom att helt enkelt söva ner sin kära Kate, som med högst oblidla ögon iakttog hans energiska bemödanden under Italien-resan att bota den sköna men neurotiska bankirfrun Mrs De la Rue med företrädesvis nattetid bedriven magnetisk terapi.

Relationerna till Elliotson, De la Rue-episoden och hela den victorianska mesmerismens brokiga och bråkiga historia kartläggs omsorgsfullt i *Fred Kaplans* studie. Inventeringen sker delvis med hjälp av opublicerat brevmaterial och ger ett bestämt intryck av soliditet. De invändningar man kan ha lust att göra riktar sig snarast mot Kaplans benägenhet att dra ytterst långtgående slutsatser om de litterära konsekvenserna av Dickens mesmeristiska idéer. Vidare kan man efterlysa ett något vidgat perspektiv, som skulle tillåta, att också några av de andra victorianska romanförfattarnas bidrag till den mesmeristiska genren skymtade i kulisserna. Wilkie Collins *The Moonstone* – av T. S. Eliot kallad den första, bästa och längsta av moderna engelska detektivromaner – och Bulwer-Lyttons *A strange story* borde exempelvis ha nämnts: båda apostroferar Elliotson och bygger på av honom inspirerade motiv. Kaplan visar dessutom en bristande förtrogenhet med europeisk litteratur, när han hävdar (s. 129), att Balzac, Poe och Hawthorne är de enda stora författare under 1800-talet som direkt gestaltar uppslag ur mesmerismens fenomenologi. Han glömmor då bl. a. Kleist, Hoffmann, Goethe, Jean Paul, Alexandre Dumas d. ä. och George Sand, för att inte nämna Viktor Rydberg, Björnson och Strindberg – även om det i de senare fallen kan vara svårt att dra gränsen mellan animal magnetism och hypnotism.

Dickens intresse för den mer eller mindre ockulta psykologin med dess metafysiska implikationer har således gott om motsvarigheter i samtida litteratur. Och även om det är väl dokumenterat, kan man som sagt diskutera om det är upplevelserna vid Elliotsons seanser, studiet av mesmeristisk litteratur och egna experiment som är förutsättningen för *alla* de idéer om det mänskliga psyket och relationerna mellan människor som Kaplan analyserar i en rad tematiska avsnitt. I vissa fall är sambandet evident och får sin verbala bekräftelse i texten. Att John Jasper i *The mystery of Edwin Drood* och förhållandet mellan James Carver och Rob the Grinder i *Dombey and Son* skildras med utgångspunkt i mesmeristisk spekulation visas övertygande. Däremot är det svårare att se likheten mellan Lady Dedlock i *Bleak House* och